

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Дипломна робота бакалавра

з теми:

**«ВІЙСЬКОВИЙ ФАКТОР В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ»**

Виконала: студентка 4 курсу,

Ist1-B16z групи

спеціальності 014.03. Середня освіта
(Історія)

Вітряк (Абросімова) Діана
Анатоліївна

Науковий керівник: Сидорук Сергій
Антонович, кандидат історичних
наук, доцент кафедри історії України

Рецензент _____

Кам'янець-Подільський-2020

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1. 1. Історіографія проблеми	8
1. 2. Джерельна база	11
РОЗДІЛ 2. РОЛЬ АРМІЇ В ПРОЦЕСІ ІНКОРПОРАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	
2.1. Анексія та військове управління краєм	16
2.2. Військово-стратегічні та геополітичні плани царизму в регіоні	18
РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВІ ПОВИННОСТІ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ	
3.1. Рекрутська, квартирна та супутні їм повинності	23
3.2. Соціально-економічні наслідки перебування російської армії в краї	29
Розділ 4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА Й ЕТНОКУЛЬТУРНА СКЛАДОВА ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ ІМПЕРСЬКОЇ АРМІЇ В КРАЇ	
4.1. Вплив армії на суспільно-станові трансформації	36
4.2. Етнокультурні та морально-психологічні аспекти впливу армії на населення Правобережної України	41
ВИСНОВКИ	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	52
ДОДАТКИ	64

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Держархів Вінницької обл. – Державний архів Вінницької області.

Держархів Хмельницької обл. – Державний архів Хмельницької області.

ПЗЗРІ – Повне зібрання законів Російської імперії.

Звід законів – Звід законів Російської імперії

ВСТУП

Сьогодні в українському інформаційному просторі часто піднімається питання про життя на окупованих територіях Сходу та Криму. Особливо вражають розповіді людей що вимушено залишили свої домівки, а тим більше тих що там залишилися і щодня живуть в умовах воєнного часу адже всі сфери життя там контролюють незаконні збройні формування. А на чолі так званою адміністрації стоять військові. Під враженням від цих розмов та подій, що відбуваються на окупованих українських землях, у нас з'явилася ідея з'ясувати як жили наші земляки та предки наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Адже ситуація багато в чому схожа: скориставшись політичною нестабільністю та внутрішніми негараздами в Речі Посполитій, Російська імперія ввела туди значний військовий контингент і залишила його там, окупувавши таким чином територію Правобережної України, в тому числі і Поділля. Ці території одразу були включені до складу Росії, що означало їх анексію у Речі Посполитої.

З того часу наш край потрапив у нормативно-правове поле, характерне всій території імперії і почав розвиватися в нових суспільно-політичних та економічних умовах інкорпорації до складу Російської імперії. Недостатня висвітленість багатьох питань історії українського народу на регіональному рівні зумовлює потребу їх всебічного вивчення, а отже й актуальність обраної теми.

Крім того, актуальність дослідження проблеми військової присутності російської царської армії в Україні та її окремих регіонах визначається ще й необхідністю вивчення військово-історичної проблематики через призму суспільно-політичних подій. Дослідження різних аспектів регіональної історії, зокрема розміщення на його теренах російської імперської армії і законодавчого регулювання низки повинностей для забезпечення її потреб: квартирування, призовів, дозволяє розкрити широке коло малодосліджених проблем у сучасній історичній науці. Вплив військового фактора на розвиток націотворчих та етнокультурних процесів у кожному українському регіоні мав свої особливості,

що зумовлювалися попереднім історичним розвитком, етнічною та соціальною структурою суспільства, геополітичними цілями та інтересами уряду тощо.

Розгляд дії армії на суспільство крізь призму страждань від повинностей та порядків, привнесених нею, дозволяє з'ясувати особливості і характерні риси розвитку не лише тогочасного соціуму в цілому, але й індивідуальні мотиви, поведінку і стратегії виживання пересічних подолян і їх сімей наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття.

Мета дослідження полягає в цілісному вивченні різних аспектів військової присутності російської армії на теренах Правобержної України, зокрема особливостей та практичної реалізації її адміністративно-поліційних, військово-стратегічних та мобілізаційних функцій в регіоні.

Для реалізації поставленої мети визначені наступні завдання:

- на основі аналізу історичної літератури та джерельної бази, з обраної проблематики, з'ясувати ступінь вивченості проблеми й репрезентативність джерел для її дослідження;
- з'ясувати причини та методи військового адміністрування краєм після його анексії у Речі Посполитої;
- виявити стратегічне значення регіону в геополітичних інтересах Російської імперії;
- дослідити взаємини цивільного населення і армії при виконанні рекрутської та квартирної повинностей;
- виявити особливості та наслідки виконання подолянами цих повинностей;
- висвітлити морально-психологічні та етнокультурні аспекти впливу військової присутності російської армії в краї.

Об'єктом дослідження є роль та значення російської армії в процесі підпорядкування Правобережної України Російською імперією наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Предметом дослідження є суспільно-правові, соціально-економічні аспекти взаємодії військових інституцій і цивільних громадян, особливості адміністративного врегулювання проблем, пов'язаних з розміщенням армійських

підрозділів на Правобережжі та практичного застосування військових повинностей в регіоні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період кінця XVIII – першої половини XIX ст. Даний хронологічний відрізок, будучи часом інтенсивного використання армії в процесі інкорпорації регіону до складу Російської імперії, відображає комплексний розвиток взаємин місцевого населення і військових структур, що уособлювали нову владу. Нижня межа окреслюється часом входження Правобережної України до складу Російської імперії та розквартируванням у регіоні російської армії. Верхній хронологічний рубіж обмежений початком військових реформ в середині 60-х рр. XIX ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють приєднані до складу Російської імперії за другим (1793 р.) та третім (1795 р.) поділами Речі Посполитої територію Правобережної України, де згодом було створено Київську, Волинську та Подільську губернії.

Методологічною основою дослідження є комплекс загальнонаукових принципів та методів, які дозволять, на нашу думку, повною мірою, всебічно та комплексно висвітлити обрану для дослідження проблему. Досліджувана проблема розглядається з позицій науковості та історизму через призму соціальних, економічних, політичних реалій. А принцип об'єктивності дозволив уникнути упередженого, заангажованого розгляду взаємин військової та цивільної адміністрацій з різними соціальними верствами краю. Відповідно до принципу системності комплексно розглядаються різні аспекти досліджуваної проблеми. Методи аналізу та синтезу дозволили розрізнені відомості про інкорпорацію регіону до складу Російської імперії та роль армії у цьому процесі, сформулювати в єдиному комплексі історичної проблеми, виокремити її основні складові. Матеріали дослідження формувалися відповідно до проблемно-хронологічного принципу. Це дозволило, не порушуючи цілісності дослідження, простежити складні тенденції історичного процесу як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях. Історико-порівняльний

метод та метод ретроспективного аналізу дали можливість наочніше оперувати різними категоріями при розгляді впливу військового фактору на суспільство. Використання методів аналогії, логічного аналізу дали можливість викласти матеріал у чіткій та логічній послідовності й завершеності, а також виокремити основні етапи інтеграційного процесу.

Елементи наукової новизни дослідження визначаються постановкою теми і завданнями дослідження, полягають у комплексному вивченні геополітичних цілей та засобів і методів адміністрування російського самодержавства в Правобережній Україні, а також наслідків їх реалізації для населення краю.

Практичне значення роботи полягає в тому, що продовження цієї тематики сприятиме поглибленню регіональних досліджень з історії України та рідного краю. Положення і висновки дослідження можуть бути використані в узагальнюючих роботах з військової і соціальної історії України, у тому числі по історії законодавства у сфері державних повинностей, при вивченні локальної історії регіону. Робота може бути корисна при розробці спецкурсів, факультативів, підготовці відкритих занять з вітчизняної історії та історичного краєзнавства.

Структура роботи визначається метою, завданнями та змістом обраної проблеми. Дослідження складається зі вступу, чотирьох структурованих розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг роботи – 66 с., з них 51 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури нараховує 95 позицій.

ВИСНОВКИ

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки помітно зріс інтерес дослідників до регіональної історії, в контексті вивчення якої дедалі більше звертається увага на особливості та специфіку розвитку конкретних регіонів. Що стосується Правобережної України, то на межі XIX – XX століть ця специфіка пов'язується, найпершим чином, з процесом його поглинення російським державним організмом, який при цьому активно використовував армію. Комплексне дослідження даної проблеми визначає її актуальність в історичній науці.

Аналіз комплексу джерел та наукової літератури засвідчує репрезентативність історіографічної та джерельної бази дослідження. Разом з тим у сучасній вітчизняній історичній науці поки що не має комплексного дослідження, яке б на широкій джерельній базі всебічно висвітлювало вплив військового фактору на всі сторони життя населення регіону кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Одразу після захоплення Правобережжя, царський уряд наділив владними повноваженнями спеціально створені територіальні управлінські структури із яскраво вираженим військовим змістом. Зважаючи на стратегічне і геополітичне розташування регіону, питанням розбудови місцевих виконавчих органів влади надавалася велика увага. Вся владна вертикаль від городничих до губернаторів була на зразок військової субординації. Нові органи влади вважали пріоритетним у своїй практичній діяльності підтримання належної боєготовності частин російського регулярного війська, яке крім суто воєнних функцій могло б виконувати інспекторські та допоміжні функції. При потребі передбачалося ситуативне підпорядкування цивільних намісницьких, губерньських чи повітових установ та чиновників усіх рівнів військовому командуванню стосовно негайних питань, пов'язаних із потребами армії.

Російська військова присутність на теренах прикордонних Подільської та Волинської губерній була в першу чергу провідним чинником інкорпорації

краю до складу імперії, неодмінною передумовою і головною рушійною силою проведення в ньому суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень. В Санкт-Петербурзі розуміли і використовували армію як дієвий засіб впливу на місцеву спільноту, яку силою змушували коритися своїй владі. Врахування самодержавством особливостей попереднього історичного розвитку краю, його специфічної соціально-станової структури (див. додаток А) було не повним, оскільки в разі потреби ці особливості нівелювалися, спираючись на силу армії. В такому разі вже місцеве населення мало зважати на особливості діяльності російських фактично військових адміністративних установ.

Законодавство про квартирну повинність впродовж XIX ст. постійно реформувалося, проте спроб проведення глибинних змін не робилося, що відображало прагнення військових і цивільних властей скоротити витрати на утримання армії.

Квартирна повинність здійснювала системний вплив на родинно-побутові традиції, соціально-демографічну поведінку і повсякденне життя населення всієї Російської імперії та Правобережної України, зокрема. Очевидна “травматичність” військового постою виражалася в невідворотності і примусі для жителів краю розміщувати в своїх будинках військовослужбовців, що часто викликало зіткнення, серйозні конфлікти з “буйними” постояльцями.

Виконання квартирної і ряду інших повинностей на користь військового відомства постійно створювало ґрунт для корупції і зловживань, які відображали прагнення населення краю всіма способами ухилитися від розміщення військових на квартирах міських і сільських обивателів, свідчили про тягар і незрівняльність натурального військового постою.

Перший рекрутський набір У Правобережній Україні був проведений 1794 р. З моменту запровадження рекрутчини на його території набори проводилися з податного населення, до якого віднесли корінних мешканців – українських селян і міщан. Рекрутчина була не тимчасовою чи епізодичною повинністю, а носила системний характер, охоплювала все нові сфери

суспільного життя, відривала на 25 років або на все життя найбільш продуктивне чоловіче населення. Виконання рекрутської повинності впродовж більш як 80 років знекровлювало продуктивні сили Подільської губернії й тим самим вкрай негативно впливало на стан і розвиток її виробничої сфери. Поширення та виконання рекрутської повинності вже протягом перших кількох років викликало загострення не тільки економічного, але й морально-психологічного стану в середовищі населення краю. А в подальшому зумовило постійне напруження, боязнь і страх усього населення.

Рекрутська повинність призводила до того, що потрібно було відправляти в солдати щонайменше на 25 років конкретних синів, братів, чоловіків, молодих працівників, зрештою, годувальників. Відтак у середовищі селян і міщан із самого початку виконання рекрутської повинності сприймали як остаточну втрату своїх рідних, близьких. Тому прощалися з бранцями, як назавжди, як із тими, хто помирав, проводжали зі сльозами та голосінням усією громадою. Попри використання військової сили, неабиякий вплив на населення краю мали і порядки, що існували в армії. Погрози поміщиків здати непокірних селян у солдати завжди були дієвим засобом впливу на них. Спосіб комплектування армії мав значний вплив на формування соціальної структури суспільства. Наявність у Росії чисельної армії, регулярне проведення чергових і позачергових наборів сприяли формуванню в країні військового стану, який являв собою окремий соціально-становий феномен, специфічну групу населення Російської імперії. Цей стан був важливою складовою російського суспільства, маючи при цьому окреме соціальне і правове становище, характерну поведінку і спосіб життя. До середини XIX ст. такий військовий стан сформувався і на Правобережжі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Архівні документи з паперовими носіями.

Державний архів Вінницької області

Ф. Д-200 Вінницький повітовий предводитель дворянства. 1824-1916 рр.
оп. 1.

1. Спр. 99. Припис подільського губернатора про виплату селянам грошей, зібраних з них поміщиками для поставки провіанту військам, 2 арк.
2. Спр. 103. Про допомогу військовим частинам продовольством поміщиками та населенням Вінницького повіту, 1853 р., 185 арк.
3. Спр. 145. Відомість про розквартирування військ 2-го піхотного корпусу з артилерією, 2-м саперним та 2-м стрілецьким батальйонами, 1855 р., 90 арк.
4. Спр. 302. Листування з подільським цивільним губернатором про заготівлю продовольства для військ на 1860- 1861 рр., 8. арк.
5. Спр. 422. Циркуляр Подільського Губернського Правління про зрівняння розподілу натуральних повинностей між усіма оподаткованими станами, 177 арк.

Ф. Д-222 Літинський повітовий суд. 1796-1861 рр.
оп. 1.

6. Спр. 263. Справа про неправильну віддачу в рекрути селянина Мисовенкова, 1815-1817 рр., 10 арк.
7. Спр. 279. Справа за звинуваченням селян с. Бабина в ухилянні від рекрутської повинності, 1863-1865 рр., 34 арк.

Ф. Д-391 Вінницький городовий магістрат. 1796-1861 рр.

оп. 1.

8. Спр. 548. Справа за звинуваченням євреїв в ухилянні від рекрутської повинності, 1843-1859 рр., 231 арк.

Ф. Д-533 Бершадський нижній земський суд. 1796-1797 рр.

оп. 3.

9. Спр. 17. Повідомлення Тульчинського земського справника про виділення пасовища для коней Херсонського полку і про зустріч Воронежського полку, що проходив через повіт, 1796 р., 4 арк.
10. Спр. 18. Справа про виділення пасовищ для розміщеного в Тульчині Смоленського драгунського полку, 1796 р., 12 арк.
11. Спр. 20. Справа за скаргою селян с. Волчек про заподіяні їм збитки у зв'язку з постом в їхньому селі 5-ї роти Херсонського гренадерського полку, 1796 р., 4 арк.
12. Спр. 55. Справа за вимогою командира гусарського полку Дуніна про забезпечення його полку квартирами і службовими приміщеннями, 1797 р., 12 арк.

Ф. Д-675 Тульчинський нижній земський суд. 1796-1797 рр.

оп. 1.

13. Спр. 20. Про встановлення збитків, заподіяних мешканцям м-ка Тульчина у зв'язку з потравою хлібів легкокінними полками, що перебувають на постой при містечку, 1796 р., 6 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 1 Кам'янецький повітовий суд. 1786-1872 рр.

оп. 1.

14. Спр. 610. Справа за звинуваченням селянина с. Чагарівка в дезертирстві, 1842 р., 54 арк.

15. Спр. 717. Справа за звинуваченням поміщика Садовського в незаконній здачі в рекрути селянина Кирилюка Ф., 1847-1867 рр., 70 арк.

Ф. 68 Кам'янецьке повітове рекрутське присутствіє. 1869-1872 рр.

оп. 1.

16. Спр. 2. Укази, циркуляри, розпорядження губернського управління та казенної палати про приватний найм добровольців і про заміну військової служби грошовими викупамі, відомості про кількість рекрутів у повіті за 1871 р., 165 арк.

Ф. 122 Кам'янецький повітовий предводитель дворянства. 1834-1912 рр.

оп. 1.

17. Спр. 89. Переписка з подільським губернатором, подільським губернським предводителем дворянства про забезпечення сімей нижніх чинів, призваних на військову службу, списки і відомості призваних на військову службу і їх сімей, 117 арк.

Ф. 227 Подільське губернське правління. 1796-1919 рр.

оп. 1.

18. Спр. 6. Т. 1. Справа за указом урядового Сенату про набір рекрутів з 500 по три чоловіки, 1797-1799 рр., 683 арк.

Ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора. 1796-1917 рр.

оп. 1.

19. Спр. 15. Приписи Подільського військового губернатора Бахметьєва Подільському цивільному губернатору про недоїмки за 1802 р., 1802 р., 270 арк. Арк. 269

20. Спр. 44. Т. 2. Приписи Подільського військового губернатора Бахметьєва Подільському цивільному губернатору щодо недоїмок за першу половину 1818 р. і недобору за минулі часи, 1818 р.,

- Ф. 243 Подільський губернський комітет земських повинностей. 1845-1861 рр.
оп. 1.
21. Спр. 12. Про розквартирування військ другого піхотного корпусу армії в Подільській губернії, 1855 р., 15 арк.
 22. Спр. 14. Про ремонт у м. Барі казенної будівлі, де були розміщені коні та снаряди розквартированих військ, 1855 р., 13 арк.
 23. Спр. 21. Про ремонт будинків, зайнятих збірнею і цейхаузом інвалідної команди, в м. Ольгополі, 16 листопада 1855 р. – 21 квітня 1857 р., 8 арк.
 24. Спр. 22. Про ремонт кухні і пекарні, що зайняті Кам'янець-Подільським гарнізонним батальйоном, 1855 р., 63 арк.
 25. Спр. 24. Про зайняття в м. Барі під розміщення військових лазаретів приватних будинків і частини будинку духовного училища, 10 червня 1855. – 12 липня 1855 р., 6 арк.
 26. Спр. 51. За скаргою селян с. Нігина на непосильні підводні повинності, 1855-1858 рр., 49 арк.
- Ф. 315 Подільська духовна консисторія. 1795-1920 рр.
оп. 1. Т. 1.
27. Спр. 5282. Справа за звинуваченням священика Могилівської церкви Дубіцького в переховуванні селянина-втікача Гаєвського Д., 1850-1851 рр., 12 арк.
 28. Спр. 5395. Справа про переховування рекрутів і побиття сільського писаря священиком с. Самгородка Брацлавського повіту Яворським, 1854-1855 рр., 31 арк.
 29. Спр. 5461. Справа за звинуваченням священика с. Чорної Кам'янецького повіту Якушевського Н. у переховуванні дезертира армії Малюди, 1856-1857 рр., 34 арк.

30. Спр. 5761. Справа за звинуваченням пономаря м-ка Старої Синяви Літинського повіту Мошинського А. у використанні на роботі в своєму господарстві військового дезертира Поліщука К., 1862 р., 6 арк.
31. Спр. 5790. Про переховування священником с. Радавки Вінницького повіту Попелем селянина Кулешу, визначеного в рекрути, 1863 р., 38 арк.
32. Спр. 5823. Справа за звинуваченням попаді с. Віньковець Літинського повіту у використанні на роботі в своєму господарстві дезертира армії Богоцького І., 1863 р., 7 арк.

Опубліковані документи і матеріали

Збірники документів

33. Свод устава о земских повинностях // Свод законов Российской империи: в 15 т. Т. IV: Свод уставов о повинностях. В 2 кн. Кн. 1. СПб., 1833. 699.
34. Приложения к своду устава о повинностях // Продолжение свода законов Российской империи. 1832, 1833, 1834, 1835 годы. Ч. 1. СПб.: Типография II-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836.
35. Приложения к своду устава рекрутского // Свод законов Российской империи: в 15 т. Т. IV: Свод уставов о повинностях рекрутской и земских. СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. С. 235-278.
36. Свод устава о земских повинностях // Свод законов Российской империи: в 15 т. Т. IV: Свод уставов о повинностях. В 2 кн. Кн. 1. СПб., 1833. 699.
37. Устав рекрутский // Свод законов Российской империи: в 15 т. Т. IV: Свод уставов о повинностях. Кн.1. СПб., 1833. 699 с.

38. Уставы рекрутские // Свод законов Российской империи: в 15 т. Т. IV: Свод уставов о повинностях. Кн. 1. СПб., 1857. 493 с.
39. Уставы рекрутские // Свод уставов о повинностях. Кн. 1. СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1962. 447 с.
40. Про збір в державі рекрутів і про порядки, яких при наборах треба дотримуватись, також про штрафи та покарання тим, хто як у прийомі, так і при здачі, неправдиво чинити стане. Генеральне установлення. 1766. Вересня 29 // ПЗЗРІ. СПб., 1830. Зібрання 1. Т. XVII. . № 12748. С. 997-1015.
41. Про укомплектування карабінерських і драгунських полків із міщан та селян казенних і поміщицьких Ізяславської та Брацлавської губерній, а егерських полків із таких же – Мінської, Полоцької і Могилівської: про термін служби набраних людей; про надходження від стягнення рекрутських грошей з купців і євреїв відповідно до указу від 3 травня 1783 р., та про наповнення полків Лейб-військового ордена і Казанського кірасирських людьми із Карабінерських і Драгунських полків. Іменний [указ], даний Сенату 1794. Вересня 7 // ПЗЗРІ. – СПб., 1830. – Зібрання 1. Т. XXIII. № 17249. С. 554.
42. Про стягнення в прикордонних губерніях замість рекрутів грішми, по 360 рублів за рекрута. Іменний [указ], даний Сенату. 1801. Вересня 21 // ПЗЗРІ. СПб., 1830. Зібрання 1. Т. XXVI. № 20019. С. 794-795.
43. Про облаштування земських повинностей. 1802 Липня 24. [Указ] Іменний, даний Сенату // ПЗЗРІ. СПб., 1830. Зібрання 1. Т. XXVII. № 20344. С. 2002-2004.
44. Про набір рекрутів у Волинській і Подільській губерніях зі ста душ по одній особі. Іменний [указ], даний Сенату. 1812. Серпня 25 // ПЗЗРІ. СПб., 1830. Зібрання 1. Т. XXXII. № 25211. С. 414.
45. Про залучення євреїв до виконання натуральної рекрутської повинності, з відміною грошового збору, що її заміняв. Іменний [указ],

- даний Сенату. 1827. Серпня 26 // ПЗЗРІ. СПб., 1832. Зібрання 2. Т. II. № 1329. С. 727.
46. Статут рекрутської повинності й військової служби євреїв. 1827. Серпня 26 // ПЗЗРІ. СПб., 1832. Зібрання 2. Т. II. № 1330. С. 727-741.
47. Височайше затверджений Статут Рекрутський. Іменний [указ], даний Сенату. 1831. Червня 28 // ПЗЗРІ. СПб., 1832. Зібрання 2. Т. VI. № 4677. С. 501-657.

Періодичні видання

48. Александров Г. Старые порядки по рекрутским наборам // Русский архив. 1877. № 3. С. 398-399.
49. Васильев М. К. Рекрутчина в Малорусской песне. (Этнографический очерк) // Киевская старина. 1889. № 8. С. 354-376; № 9. С. 616-630.
50. Воспоминания Ивана Меншого 1794-1826 гг. // Русская старина. 1874. Май. С. 46-59.
51. Из воспоминаний отшельника Киевской пустыни // Киевская старина. 1887. № 12. С. 750.
52. Листвицын В. И. Записки солдата Памфила Назарова, в иночестве Митрофана, 1792-1839 гг // Русская старина. 1878. Август. С. 529-549.
53. Познанский Б. Воспоминания о рекрутчине по прежнему порядку // Киевская старина. 1889. № 11. С. 225-256.
54. Россия. Географическое описание Российской империи по губерниям и областям с географическими картами. СПб. : Тип. "Бережливость", 1913. 286 с.
55. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / [состав. А. Демьяненко]. Каменец-Подольск: Тип. губерnsk. управления, 1865. 21с.

Наукові видання, монографії, статті

56. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) Тернопіль: Видавництво “Астон”, 2007. 512 с.
57. Бережинський В. Г. Історичний досвід створення та функціонування органів військового управління // Матеріали семінару “Реформування системи місцевих органів військового управління”. К. : Центр. наук.-досл. ін-т Збройних Сил України, 2004. С. 26-28.
58. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России. М. : Наука, 1973. 616 с.
59. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр.: [пер. з фр. З. Борисик]. Львів : Кальварія, 2007. 296 с.
60. Богданович М. И. Исторический очерк деятельности военного управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича. 1855-1880 гг. Т. 1-6. СПб., 1879-1881.
61. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII - початок XX ст.). – Львів : Світ, 1996. 446 с.
62. Воронин А. Записка о владельческих городах Юго-Западного края. Ч. I: Исторические сведения. К.: Тип. Е. Я. Федорова, 1869. 140 с.
63. Градовский А. Высшая администрация России XVIII ст. и Генерал-Прокуроры. СПб. : Тип. И. Бочкарева, 1866. 303 с.
64. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. : [навч. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. К. : Генеза, 2000. 360 с.

65. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева : в 2 т.. Т. 1 : Предпосылки и сущность реформы. М.-Л. : Издательство АН СССР, 1946. 635 с.
66. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева : в 2 т.. Т. 2 : Реализация и последствия реформы. М. : Издательство АН СССР, 1958. 620 с.
67. Єсюнін С. М. Військові гарнізони міст Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: до історії формування та становлення // Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції / ред. кол. : Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відпов. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т.1. С. 335-343.
68. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б., Стецюк В. Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: Історичні нариси. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. Вип. 2. 452 с.
69. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область : [в двадцяти шести томах]. К. : Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972 630 с.
70. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область : [в двадцяти шести томах]. К. : Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1971. 707 с.
71. Лапин В. В. Постоянная повинность в России // Ежегодник СПб.-ского научного общества историков и архивистов. 2000 г. СПб.: Английская набережная, 2001. С. 117-131.
- 71 а. Луговий Б.В. Фінансово-економічний розвиток військових поселень Київської і Подільської губернії // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. Т. 1. С. 81-89.

- 72.Мацко Н. С. Імперські військові формування на Правобережній Україні та пов'язані з ними повинності (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) URL : www.Vuzlib.com (дата звернення 14. 05.2020).
- 73.Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII - начале XIX веков. [отв. ред. П. Г. Редзюнский]; АН СССР, И-т Истории СССР. М. : Наука, 1987. 288 с.
- 74.Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. М. : Новое литературное обозрение, 2003. 556 с.
- 75.Пісні Поділля. Записи Насті Присяжнюк в селі Погребище (1920-1970 рр.) / [упоряд. С. В. Мишанич]. К. : Наукова думка, 1976. С. 264 272.
- 76.Пушкарев А. Н. Солдатская песня – источник по истории военного быта русской регулярной армии XVIII – первой половины XIX в. // Вопросы военной истории России. XVIII и первая половина XIX веков. М. : Наука, 1969. С. 422-432.
- 77.Редигер А. Комплектование и устройство вооруженной силы. [издание третье]. СПб. : Военная типография (Издание главного штаба), 1900. 576 с.
- 78.Реснт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К. : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
- 79.Рекрутські та солдатські пісні / [упоряд. А. Л. Іоаніді, О. А. Правдюк]. К. : Наукова думка, 1974. 628 с.
- 80.Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. СПб. : Типография министерства внутренних дел, 1870. 562 с.
- 81.Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794-1874 роках : дис. ... кандидата іст. наук: : 07.00.01 Кам'янець-Подільський, 2010. 256 с.
82. Сидорук С. А. Військові повинності населення Поділля у кінці XVIII – в першій третині XIX століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського

- державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. С. 345-353.
83. Сидорук С. А. Квартирна повинність населення Правобережної України наприкінці XVIII – в 60-х роках XIX століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів докторантів та аспірантів. Випуск 8. В 5-ти томах.-Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Т. 1. С.74-75.
84. Сидорук С. А. Рекрутчина як суспільне явище у народнопоетичній творчості подолян // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т.11: Матеріали сьомого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету”. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. С. 364-373.
85. Сидорук С. А. Соціально-правові аспекти впливу військового фактору на життя суспільства Правобережної України наприкінці XVIII в середині XIX ст. // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009 С. 43-44.
86. Скрипник Ю. А. Політика кадрової мілітаризації місцевого управлінського апарату губерній Правобережної України в 20-х – 60-х рр. XIX ст. // URL : <http://www.history.univ.kiev.ua/images/rizne-pdf/Chasopis/32/8.pdf> (дата звернення 22.05.2020)
87. Скрипник Ю. А. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792-1865 рр.) : монографія [Текст]. Кам'янець-Подільський : Видавець ФОП Зволеко Д. Г., 2016. 612 с.
88. Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. Хмельницький : Б. в., 2005. 409 с.

- 89.Філінюк А. Г. Воєнно-політичне забезпечення інкорпорації політики царизму в Правобережній Україні на межі XVIII-XIX ст. // Вісник. Історія. Випуск 56.– К. : Видавничий центр «Київський університет», 2001. С. 43-48.
- 90.Філінюк А. Г. Сидорук С.А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 416 с.
- 91.Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
- 92.Філінюк А. Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII -XIX століть // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. Випуск 3. В 3-х томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. Т. 1. С. 17-20.
- 93.Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. К. : НАН України, Ін-т історії України, 2005. 427 с.
- 94.Шейковский К. Быт подолян: Т.1. Вып. 1. К. : Б. м., 1859. 114 с.
- 95.Щепетильников В. В. Комплектование войск в царствование Императора Александра I // Столетие военного министерства 1802-1902. Главный штаб. Исторический очерк. В 13 т. Т. IV. Ч. I. Кн. I. Отд. 2. СПб. : Типография поставщиков двора его императорского величества товарищества М. О. Вольф, 1902. 314 с.